

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QISHLOQ
VA SUV XO'JALIGI VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT AGRAR UNIVERSITET

REFERAT

Mavzu: Kushonlar davlati

Tekshirdi: _____

Bajardi: Hasanov S

TOSHKENT-2014

Reja:

I. Kirish

II. Asosiy qism

1. Kushon davlatinig kelib chiqishi

2. Kushon davlati madaniyati

3. Kushon davlatining O'zbekiston tarixiga qo'shgan hissasi.

III. Xulosa

IV. Foydalanilgan adabiyotlar

Mustaqillikka erishganimizdan keyin xalqimizning o'z yurti, tili, madaniyati, qadryatlari tarixini bilishga o'zligini anglashga qiziqishi ortib bormoqda. Odamzot borki, avlod-ajdodi kimligi nasl nasabini, o'zi tug'ilib voyaga yetgan qishloq, shahar, xullas, vatanining tarixini bilishni istaydi. O'z xalqini tarixiy o'tmishi, o'zligi, ma'naviyati haqida gapiryotgan bizda chuqur ilmiy asosga tayangan tahlil, muayyan masalarda aniq yondoshuv yetishmayapti. Ilmiy tilda aytganda konsepsiya yo'q. O'zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi. Tarixiy xotirasi bor inson – irodali inson. Kim bo'lishidan qat'iy nazar, jamiyatini har bir a'zosi o'z o'tmishini yaxshi bilsa, bunday odamlarni yo'ldan urish, turli aqidalar ta'siriga qolish mumkin emas.

Yuechjeylarning eramizdan avvalgi II asr o'rtalarida Grek-Baqtriya davlatiga bostirib kirishi ushbu davlatni tamomila tugatilishiga olib keldi. Yuechjeylarning dastlabki mulklari shimoliy Baqtriya hududlarida bo'ldi (zamonaviy O'zbekistonning janubiy hududlari va Tojikiston). **Kushon** davlati eramizning I asri birinchi yarmida yuechjeylar davlati amirliklaridan biri Kushonning yuksalishi oqibatida yuzaga keldi. **Kushon** xitoychada Guyshuan deb talaffuz qilinib, yuechjey qabilalaridan birining nomi bo'lish ehtimoli bor. Davlat asoschisi yabgu (amir) bo'lgan. Keyinchalik podshoh Kudjula Kadfiz hukmronligi ostida kushonlar hozirgi Afg'oniston va Pokistonning katta qismini bosib oldilar. Uning merosxo'ri Vime Tok hukmronligi davrida **kushon** mulklariga Hindistonning katta bir qismi qo'shildi. **Kushon** davlatining gullab-yashnashi Kanishka hukmronligi davriga to'g'ri keldi (taxminan eramizning 78-123 yillari). O'sha davrda poytaxt Baqtriyadan Peshovorga ko'chirildi, mamlakat sarhadlari esa Hindiston va Xo'tongacha bo'lgan o'lkalarni qamrab oldi. Markaziy Osiyoda **Kushon** davlatining chegaralari hozirgi O'zbekiston janubidagi Hisor tog' tizmalari cho'qqilaridan o'tgan. O'sha yerdagi baland tog' daralarida (Darband) mustahkam chegara inshootlari qad ko'tardi. O'sha davrlarda davlat sarhadlarida yangidan-yangi shaharlar qad ko'tardi, Hindiston, Xitoy va Rim imperiyasi bilan savdo munosabatlari o'rnatildi. Pompeyda olib borilgan qazish ishlari mobaynida **kushon** tangalari hamda **kushon** ustasi tomonidan suyakdan yasalgan figuralar topildi.

Kushon davrida me'morchilik yuksak rivojlandi. Ayniqsa saroylar va ibodatxonalar qurilishiga katta e'tibor qaratildi. **Kushon** hukmdorlarining Xolchayondagi saroyida va eski Termiz va Dalvarzindagi budda ibodatxonalarida yuqori badiiy did bilan ishlangan devor chizgilari va haykaltaroshlik namunalari yaxshi saqlanib qolgan.

Xolchayon, Dalvarzin va Ayritomda olib borilgan qazish ishlari davomida **kushon** ustalarining yuksak mahoratidan dalolat beruvchi bronza idishlar, muhtasham shag'amsupalar, ko'zgular hamda zargarlik mahsulotlari topilgan. Dehqonchilik imperiya iqtisodiyotining tayanchi bo'lgan. Yer hosildorligini oshirish maqsadida turli o'g'itlardan keng foydalanilgan. Tog' oldi hududlari va cho'llar chorvachilik maqsadlarida foydalanilgan.

Termizda olib borilgan qazuv ishlari davomida oramiy tili asosida yozilgan xatlar topilgan. **Kushon** kursiv xati o'zining o'tkir burchakli, kvadrat va aylana shaklidagi harflari bilan ajralib turar hamda o'sha davrlarda juda keng tarqalgan edi. Kanishka davrida **Kushon** davlatiga buddizm kirib keladi va tez orada davlat diniga aylanadi. Ammo shu bilan birga zardo'shtiylik va mahalliy O'rta Osiyo, Hindiston, Eron, Yunoniston va Misr xalqlari dinlari ham o'z kuchini yo'qotmaydi. **Kushon** davlati eramizning III asri birinchi yarmining oxirida barham topdi. Baktriya va Toxariston maxsus mulk huquqi ostida Sosoniylar imperiyasi tarkibiga qo'shildi. Ushbu imperiya sosoniy podshohlar xonadoni a'zolari tomonidan boshqarilib, ular kushonshoh tituligi egalik qilgan.

Kushon davlatining paydo bo'lishi uzoq vaqt olimlar orasida katta ilmiy munozaralarga sabab bo'lib kelgandi. Bu afsonaviy tuyulgan podsholik tarixini o'rganish o'tgan asrdayoq boshlangan edi. Miloddan avvalgi I asrga kelib Katta Yuyechji uyushmasidagi beshta xokimlikda Tuyshuan (**Kushon**) xokimligi ancha kuchayib va xudidi kengayib bordi. «So'nggi xon sulolasi tarixi» (Xitoy) ma'lumotlariga ko'ra, «Guyshuan xokimi Kloqzyuko qolgan to'rtta xokimlikni birlashtirib o'zini Buyshuon xokimi» deb e'lon qildi. **Kushon davlati** podsholari ichida eng mashhuri Kanishna hisoblanadi. Uning xokimlik davrida Kushonlar

saltanati yanada gullab-yashnadi. Kanishna davrida Panjob, Kashmir viloyatlari mamlakatga qo'shib olinadi. Mamlakatning poytaxti esa Peshovar (Afg'oniston) atrofida edi. Mamlakatning hududi Shimimoliy Xindiston, Afg'oniston, Markaziy Osiyodagi ko'pgina viloyatlar, Sharqiy turkistondan iborat edi. Syuan Szyanning yozishiicha, «Kanishna podsholik qilgan davrda uning shon-shuhrati qo'shni mamlakatlarga yoyildi». Mamlakatning xarbiy qudrati ko'pchilik tomondan tan olindi. Xitoyning g'arb tomonidagilar ham Kanishnaning hokimligini tan olib, unga o'z garovga qo'yilgan odamlaridan yuborar edi.

Kushon davlati davrining madaniyati.

Kushon davri Markaziy Osiyo xalqlarini moddiy va ma'naviy madaniyatida jiddiy o'zgarishlar bo'lganligi bilan izohlanadi. Buyuk Kushonlar saltanatining taqdiri, ma'naviyati nuqtai nazaridan ayanchli tugadi, ya'ni o'z davrida uning tarixi va madaniyati deyarli yozilmadi. U haqda qadimgi ma'lumot juda kam, yozuv yodgorliklari ham unchalik ko'p emas. Markaziy Osiyoda mil. avv. IV-II asrlarda oraniy yozuv asosida Xorazm, Parfiya va So'g'd yozuvlari paydo bo'ladi. **Kushon** davriga kelib ular safiga yana bir yozuv-**Kushon** (Baqtriya) yozuvi paydo bo'ladi. Dastlabki yodgorliklar Ayritoshda va Ko'xna Termizda 30-yillarda ochilib, 60-yillarda davom ettirildi. Keyinchalik ko'xna Termiz yaqinidagi Qoratepa buddiylilik ibodatxonasi, Fayztepa, Xolchoyi va Darvarzin ko'xna shaharchalar ochilib nixoyat darajada yuksak bo'lgan **kushon** madaniyati butun dunyoga mashhur bo'ldi. Ayritosh ko'hna shahrining topilgan o'ylarning Kesh tog'iga ishlangan tosh tasvirlar (sharshara) asrimiznig 30-40 yillaridayoq ma'lum edi. Bu peshtoqlarda gullarga burkangan, musiqa asboblari chalib turgan qizlar va do'mbira chalib turgan bolalarning tasviri tushurilgan. Surxondaryo viloyatining Denov shahri paxta dalalarining birida qchonlardir yirik shahar bo'lgan Xoxchayon yodgorligining qoldiqlari saqlanib qolgan. Shaharlarning paydo bo'lishi mil. avv. I ming yillikning o'rtalariga to'g'ri keladi.

Milloddan avvalgi 250yilda vujudga kelgan Yunon-Baqtiriya podsholigiga O'rta Osiyoning katta yerlari qatori Surxon vohasi ham qaragan. Bu podsholik davrida Surxandaryoda ishtimoiy -iqtisodiy munosabatlar rivojlanib ,sinfiy tabaqalanish ham kuchaydi .Shaharlar ravnaq topdi. Hunarmandchilik va tashqi savdo yuksaldi .Yunon ,Hind va Turon xalqlari madaniyati omuhtalashib, o'ziga xos yuksak madaniyat vujudga keldi. Shu davrga oid ko'hna binolarning harobalari Termiz atroflaridan ham topilgan.

Milod boshlarida Surxandaryo Kushonlar davlati tarkibiga kirdi. Kushonlar dastlab Toxarlar davlati o'rnida bir asr davomida 5 qabilaga bo'linib yashaganlar. Bulardan Guyshuan (kushon)qabilasi yabg'uziy (hukumroni) Kujula Katfis milodiy 1-asrda qolgan 4 qabilani bo'y sundirib ,o'zini hukumdor deb elon etdi .U Surxandaryodagi Dalvarzintepani poytaxt qiladi .Milod boshlarida Xutoydan Kushon podsholigi mulklari ,jumladan Dalvarzintepa ,Termiz orqali O'rta dengiz sohili mamlakatlariga dastlabki karvon yo'li -Buyuk ipak yo'lining janubiy tarmoqlaridan biri o'tgan edi. Bu yo'l tashqi savdo va mamlakatlro madaniyatning rivojlanishida juda katta ahamiyat kasb etdi .Kushon podsholigi markazlashgan quldorlik davlatiga aylandi. Aholi asosan budda dinining Mahayana mashabiga etiqod qilgan. Dalvarzintepadan topilgan budda haykali shundan dalolat beradi. Kushon davlatining asoschisi Kujula Katfis tezda Hindistonni bosib oldi va shimoliy Baqtryani o'ziga bo'ysundirdi. Katfis II, ayniqsa, Kanishka podsholigida Kushon davlati kengayib,o'z davrida Rim, Parfiya Xan (Xitoy) saltanatlari bilan tenglashadigan qudratli saltanatga aylandi. Hozirgi butun Hindiston ,Pokiston ,Afg'oniston ,O'rta Osiyoning janubiy yerlari unga qaragan . Kushon davlati miloddan avvalgi I-asrning 2-yarmidan milodning III-asri o'rtalarigacha hokum surdi.

Surxandaryo hududida Kushon davriga oid arxiologik yodgorliklar juda ko'p va xilma hildir Axomoniylar va Yunon -Baqtriya davridan bu yerda hozircha 40 manzil shahar ma'lum bo'lgan bo'lsa, Kushon davriga oid 120 dan ortiq shahar va qishloq aniqlandi. Aholi asosan Sherabod va Surxandaryo havzasi yoqalab

joylashgan edi .Aholining joylashishi, katta kichik shaharlarning vujudga kelishi sug'orish shahobchalari bilan bog'liq ,albatta. Sug'orish havzalaridagi markaz shaxarlar atrofida katta kichik shaxarchalar, qarorgohlar joylashib ,ular har jihaddan markaz shaxarga bo'y sunar edi .Markaz shaxarlar esa o'z navbatida Surxandaryodagi eng yirik shaxar -Termizga qaram edi. Shu tarzda aholi turar joylari katta shaxar (Chog'oniyon ,Termiz) o'rtacha shaxar (Dalvarzintepa,Zartepa)shaxarcha(Jondavlatepa,Talashgantepa va boshqalar) yirik va mayda qishloqlarga bo'lindi. Topigan 120 yodgorlikdan 40 tasini katta shaxarlar jumlasiga kiritish mumkin

Qadimgi Baqtriyaning kushon davri madaniyati

(miloddan avvalgi I - milodiy III asrlar)

Miloddan avvalgi I - milodiy III asrlarda hukmronlik qilgan **Kushon** podsholigi nafaqat Vatanimiz tarixida, balki butun Markaziy Osiyo tarixiy o'lkalari xalqlari iqtisodiy va madaniy taraqqiyotida muhim o`rin tutgan davlatlardan biri sanaladi. **Kushon** podsholigiga asos solgan qabilalar tarixiy manbalarda yuechji( yovchi) va toxarlar deb nomlangan. Miloddan avvalgi II asrning to`rtinchi choragida asosan Baqtriyada hukmron bo`lgan Yunon - Baqtriya shohligi Markaziy Osiyoning shimoliy hududlarida istiqomat qilgan yuechji qabilalarining yurishi tufayli inqirozga uchragan. Milodiy I asrga kelib, Baqtriyada besh katta urug` (Xyumi, Shuanmi, Guyshuan, Xeytun va Gaofu - yoki boshqa bir manbada Gaofu o`rnida Dumi) ga bo`linib yashagan yuechji qabilalari Kujula Kadfiz tomonidan Guyshuan- **Kushon** urug`i qo`l ostida yagona davlatga birlashtirilgan.

Kushon davlatining shimoliy chegarasi Janubiy Hisor tog` tizmasiga kirgan Boysuntog` hisoblanib, **Kushon** hukmdorlari o`z davlatining shimoliy chegaralarini mustahkamlash borasida ham tinimsiz faoliyat ko`rsatganlar.

Boysuntog`dagi " Temir darvoza" va uning bilan bog`liq mudofaa istehkomlari ana shunday inshootlardan biri hisoblanadi. Vima Kadfiz va ayniqsa, Kanishka I hukmronligida bu davlat tarkibiga Shimoliy Hindiston va Sharqiy Turkiston yerlari ham kiritilgan va natijada **Kushon davlati** Ko`hna Dunyoning Rim imperiyasi,

Parfiya va Xan Xitoyi bilan bir qatorda turgan buyuk davlatga aylangan. Milodiy III asr oxirida ichki ziddiyatlar va ayniqsa, sosoniylar Eroni qo'shinlarining Kushonshahr, ya'ni Baqtriya egallashlari tufayli **Kushon davlati** inqirozga yuz tutgan.

To'rt asr davomida markazlashgan davlatning mavjudligi Baqtriyada, shu jumladan, uning tarkibiy qismi bo'lgan Surxon vohasida ham iqtisodiy va madaniy hayotning barcha jabhalarida yuksalishga olib kelgan.

Miloddan avvalgi I - milodiy I asrlarda Surxon vohasi jadal o'zlashtirilgan, yirik kanallar qazilgan (Kattanahar), mavjud sug'orish inshootlari kengaygan (Zang kanali), yangi shaharlarga asos solingan (Zartepa) yoki Tarmita (Termiz) va Dalvarzintepa singari shaharlar hududiy jihatdan kengaygan. **Kushon** davri shaharlari loyiha asosida bunyod etilgan ikki qism, ya'ni arki a'lo va unga tutash asosiy shahar qisimlaridan iborat bo'lgan. Bu davr shaharsozligi Dalvarzintepa, Zartepa, Ko'hna Termiz va uning tarkibiy qismlari hisoblangan Qoratepa, Fayoztepa, o'rnidagi diniy inshootlar orqali yaxshi o'rganilgan.

Surxon vohasining **Kushon** davri shaharlari ma'muriy, iqtisodiy markaz bo'lish bilan bir qatorda diniy markazlar vazifasini ham o'tagan (Ko'hna Termizdagi Qoratepa, Fayoztepa, Zo'rmola, Ayritom va Dalvarzintepadagi buddaviylik ibodatxonalari). Kushonlar hukmronligining ilk bosqichidayoq, Ko'hna Dunyo davlat va xalqlarini iqtisodiy va madaniy jihatdan bog'lab turgan qit'alararo savdo yo'li, ya'ni Buyuk ipak yo'li to'liq shakllangan va bu xalqaro savdoda **Kushon davlati** ham muhim o'rin egallagan.

Xolchayon, Dalvarzintepa, Ko'hna Termiz, Zartepa, Ayritom kabi obidalardan qazib ochilgan dunyoviy va diniy yo'nalishlarda yaratilgan haykallar, xilma-xil mo'ljaz san'at turlari, turli-tuman hunarmandchilik buyumlari o'zining takrorlanmasligi bilan ajralib turadi.

Jizzax shahri Sibir, Qozog'iston, Shosh, Farg'ona, Samarqand, Buxoro, Xuroson kabi yirik shaharlar o'rtasida darvoza vazifasini bajargan. Qadimda Farg'ona,

O'ratepa, Zomin orqali Mirzacho'lni kesib, to'g'ri Qozog'iston orqali Nurotaga o'tgan uchta karvon yo'li Jizzaxda qo'shilib, Ilono'tdi darasidan Samarqand darasiga, co'ng vohasiga o'tgan. Bu yo'llarning Jizzaxga kiraverishidagi darvoza, qal'alar **Kushon** podsholigi davrida, ya'ni I-IV asrlarda qurilgan. Demak, shahar nomi ham o'sha qal'alar nomi bilan bog'liqdir.

Bu qal'aning asli nomi Dizak bo'lgan. X asrlardagi yozma manbalarda ham shunday deb yozilgan. Joy nomlarini o'rganuvchi olimlarning ilmiy xulosalariga ko'ra, "Diz" — qadimgi so'g'd tilida "qal'a", "istehkom" demakdir, "ak" esa bizdagi "cha" qo'shimchasiga to'g'ri keladi.

Demak, Dizak "qal'acha" degani. Bu to'g'rida yana shuni aytish mumkinki, XII-XVII asrlarda Xurosonda ham yuqori Dizak va Quyi Dizak degan qishloqlar bo'lganligi manbalarda qayd etilgan. Dizak shahri haqida arab geografi va sayyohi al-Maqdisiy — "Katta shahar, undan daryo o'tadi, bozorida Jome Masjid bor", deb yozgan. 983 yilda yozilgan "Hudud ul-Olam" asarida "Jizzax — kichik bir shahar, suv bo'yida joylashgan, yonida bozori bor, katta savdo bo'ladi", — deb ko'rsatilgan.

Kushon davriga oid xum, tog'ora, ko'za, xanjar, qilich, sopol idishlar, oddiy taqinchoqlar, tanga pullar haqida «Surxondaryo», «Termiz» kitoblarida, shuningdek, o'quvchilarning darsliklarida batafsil bayon qilingan. Biz bu kitoblardan Surxon vohasining o'tmishi haqida ma'lumotga ega bo'lgandik. Arxeolog M.Masson, Ye.Pugachenkova va boshqa qadimshunoslarning ilmiy xulosasini bilardik, xolos. Biroq keyingi yillarda Budda diniga doir topilmalar ham hammani qiziqтира boshladi. Dalvarzintepa shahristoni yaqinidan Budda ibodatxonasi qoldiqlari, Buddaning jahon xalqlari e'tibori shu topildiqlarga qaratildi boshi, Bodisatvaning mahobatli haykali chiqqanidan so'ng. Yaponiyaning Nara shahrida ana shu topildiqlar ko'rgazmasi namoyish etilganda Kunchiqar davlat fuqarolari lolu hayratda qoldilar. Negaki, ular Budda diniga mansub kishilardir. Shuningdek, Dalvarzintenaga yaqin joydagi Xolchayon, Budrach shaharlari topildiqlaridagi Budda diniga doir ashyolar ularning hayratini yanada

oshirdi.

Dalvarzintepa, Xolchayon va Budrach topildiqlariga yaponlarning qiziqishi Budda ibodatxonasi, Budda boshi va Bodisatvaning ulkan haykali tufayligina ortgani yo`q. Balki boshqa namunalar ham yaponlarning diqqatini bizga — O`zbekistonga, xususan, Surxondaryoga qaratdi. Ular bu yerlardagi xarobalarda Buddaga mansub yana qancha-qancha ma'lumotlar topilishiga umid bog`ladilar.

Fayoztepa ibodatxonasi 2003-2006 yillarda Surxondaryoga Yaponiya, Rossiya, Fransiya va Germaniya qadimshunoslari kelib, Dalvarzintepa, Xolchayon, Budrach, Eski Termiz, Kampirtepa, Fayoztepa, Qoratepa va boshqa obidalarni qazishni davom ettirishdi hamda ko`p yillik tadqiqotlar “tashxis”ini qo`yishdi. Mirzo Ulug`bek nomidagi O`zbekiston Milliy universiteti hamda Termiz Davlat universitetining qadimshunos olimlari bu tadqiqotlarning boshida turishdi. Ular safida O`zbekiston Milliy universiteti aspiranti Jaloliddin Annaev, Termiz Davlat universiteti o`qituvchisi, tarix fanlari nomzodi To`xtash Annaev, Surxondaryo arxeologiya muzeyi direktori Ismoil Botirov va boshqa olimlar bor edi. Shunday qilib, Fayoztepadan ham Budda ibodatxonasi, Bodisatva haykali va boshqa narsalar topildi. Eng muhimi— bu ibodatxona juda ko`p maydonni egallagan, shuning uchun olimlar Budda diniga oid eng yaxshi topildi shu, deb tan olishdi. Pirovardida Budda dini shu yerdan Xitoy, Hindiston, Yaponiyaga yoyilgan degan to`xtamga kelishdi. Shuning uchun O`zbekiston Madaniyat va sport ishlari vazirligi hamda YuNESKOning respublikamizdagi vakolatxonasi va Yaponiya ilmiy-madaniy markazlari hamkorligida Fayoztepada ana shu topilgan ibodatxonaning kichik namunasi barpo qilindi.

Qoratepa tilga kirdi Surxon zamini - obidalarga juda boy. Ilmiy tadqiqotlar vohada bundan to`rt-besh ming yillar ilgari dehqonchilik, hunarmandchilik nihoyatda rivojlangani, **Kushon**, Baqtriya va Chag`oniyon davlatlarining san'ati, madaniyati nechog`li yaxshi darajada bo`lganidan xabar beradi. Aytishlaricha, o`sha paytlardayoq sug`orish inshootlari, hatto quvurlardan foydalanilganki, bunday

dalillar ajdodlarimizning aql-zakovati yuksak bo'lganidan dalolatdir. Biroq eramizdan oldingi 2-1 minginchi yillarda buddaviylik ham kamol topganligi ma'lum. Fayoztepada arxeologik qazilmalar nihoyasiga yetmay turib, uning yonidagi qishloqda, ya'ni Qoratepada tag'in Budda ibodatxonasi, Budda haykali va boshqa ashyoviy dalillar topilgani hammani hayratga soldi. Xususan, buddaviylarning shamchirog'i yondi. Ilgari Dalvarzintepa, Xolchayon, Budrach, Kampirtepa, Jarqo`ton, Eski Termiz qazishmalarida topilgan ashyolardan ham bu yerdagilar qadimiy ekanligi isbotlandi. Qadimshunos olim Eduard Rtvladze, yapon tarixshunosi va arxeologiya ishlari bo'yicha olim Kyuzo Kato ham shunday fikrdalar. Hatto Kyuzo Kato bu yerdagi tikanli gulni ko`rib, quvonchdan ko`ziga yosh keldi. U Yaponiya **davlati** madhiyasini aytib, Budda topildiqlarini tavob kilib, 84 yoshda bo`lsa ham o`zini yosh bolalarday yengil tutdi. Nega deysizmi? Chunki, agar shu ibodatxona, haykal va boshqa ashyolar chindan ham dalil bo`lib, buddaviylik shu yerdan boshlangani isbotlansa, yaponlargina emas, hatto xitoyliklar, hindistonliklar singari Budda diniga mansub boshqa kishilar ham shu yerga kelib, sajda qila boshlaydilar. Kyuzo Kato yangiliklarni Yaponiyada ma'lum qilish, yiliga bir marta chiqadigan "Oyxonum" jurnalida chop etish, yangi topildiqlar asosida ko`rgazma tashkil etish niyatida yurtiga jo`nab ketgan edi. U hademay yana Surxondaryoga kelib, boshlagan ishini davom ettiradi. Kyuzo Kato vataniga jo`nab ketayotganida: — Men sakson to`rt yoshga kirdim, umrimni yashab bo`ldim. Biroq Qoratepa qazishmalarida qatnashganim bois, vafot etsam ham o`zimni baxtiyor his qilaman, — degandi. Darvoqe, Fayoztepa va Qoratepa tilga kirib, ko`p narsalarga aniqlik kiritar ekan, bu o`zbek va yapon xalqlarining juda qadimdan do`stona va ahil yashab kelganligiga yaqqol dalildir. O`rta Osiyo, jumladan Tojikiston hududida ibtidoiy odam bundan taxminan 200 ming yil avval yashagan. Shimoliy va janubiy Tojikistonda so`nggi paleolitga oyid qurollar topilgan. Ibtidoiy jamoa tuzumi Tojikiston hududida milloddan avvalgi 8 -

7 asrga qadar mavjud bo'lgan. Milloddan avvalgi 8 -7 asrlarda temir davriga o'tish boshlandi. Ijtimoiy va mulkiy tabaqalanish paydo bo'lgan. Milloddan avvalgi 6 – 4 asrlarda Tojikiston hududida Eron **davlati** xukmronligi o'rnatildi. Milodning boshlarida yirik sug'orish kanallari qurildi, shahar xayoti, xunarmandchilik yuqori darajaga ko'tarildi, ayniqsa boshqa mamlakatlar bilan savdo tez rivoj topdi. Yunon yozuvi asosida **kushon** yozuvi paydo bo'ldi. Bu davrda Tojikistonga Xindistondan buddizm, Erondan moniylik kirib keldi. Ammo zardushtiylik asosiy din bo'lib qolaverdi. 6 – asr o'rtalarida tojikiston Turk xoqonligi tarkibiga qo'shib olindi. 8 – asr o'rtalariga kelib O'rta Osiyoni arablar bosib oldi. O'rta Osiyoning arablar tomonidan bosib olinishi natijasida islom dini hukmron din bo'lib qoldi, ko'pgina madaniyat yodgorliklari, shaharlar yoq qilib tashlandi. O'rta Osiyo xalqlarining iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti vaqtincha sekinlashdi.

Shimoliy Baqtriya - Ayritomdagi, Fayoztepadagi, Qoratepadagi qator buddaviylik yodgorliklardan ishonchli stratigrafik sharoitda topilgan. Bularning bari buddaviylikning O'rta Osiyoda yoyilishi jarayonini quyidagi tarzda qayta tiklash imkonini beradi. Aftidan ayrim buddaviy da'vatchilar bu ta'limotni Baqtriyada miloddan avvalgi II-I asrlarda yoq yoyishni boshlagan b'olishlari ehtimol. Lekin shimoliy Baqtriyada budda diniy inshootlarning ommaviy qurilishi, binobarin, ta'limotning mintaqada yoyilishi ning milodiy I asrning ikkinchi yarmigagina bog'lash mumkin. Bu Baqtriyaning hamda o'sha davrda Hindistonning yagona Kushonlar **davlati** tarkibiga kirgani bilan izohlanadi.

Arxeologiya materiallari Ko'hna Termiz mintaqada buddaviylikning eng yirik markazlarida bo'lganligidan dalolat bermoqda .

topilgan tangalar Kushon podshosi **Kadfiz** I(milodning 1-asri) davrida zarb qilingan. II asr Kushon podshosi Vasudeva kulohda o'zi tasvirlangan tanga zarb qildirgan. Dalvarzindagi ikkinchi ibodatxona shahar tashqarisidagi budda ibodatxonasiga nisbatan kattaroq. Bu erda 1983-yilda qazilmalar boshlangan.

Topilgan yirik Budda va Badxisatva haykallarini Hindistonning shimoli-g'arbidagi Gandxara budda haykaltaroshligi maktabi buddaviy dini tarqalgan barcha hududlarda qabul qilingan an'analar asosida tayyorlangan.

Miloddan avvalgi II asrning ikkinchi yarmida Xitoy manbalarida ta'kidlanishicha Sharqiy Turkiston hududlarida yashovchi yuechji qabilalari (aslida massagetlar) o'z qo'shnisi xunlar tazyiqiga uchrab ularning siquviga bardosh berolmay g'arb tomonga siljiydilar. Yuechjilar Issiqko'l atrofida sak qabilalariga uchrab ularni janubi ga'rb tomonga suradilar. Biroq yuechjilar usun qabilalari zarbasiga uchrab, janubga siljib miloddan avvalgi 130-yillarda So'g'diyona hududiga kirib keladilar. Yuechjilar Xitoy tarixchisi Chjan Syan ta'kidlashicha So'g'diyonadan Baqtriyaga yuradilar va Baaqtriyadagi yunonlar hukmronligini ag'daradilar.

Xitoy manbalarida ta'kidlanganidek, yuechjilar beshta asosiy xonadonga mansub edilar: Guysh uan (Kushon), Xyumi, Shuanmi, Xise, Dumi. Ularning har biri qariyb 100 yilcha alohida-alohida siyosiy kuch, hokimlik bo'lib, yagona hukmdorga bo'ysunmagan holda faoliyat yuritadilar. Yunon manbalarida esa bu qabilalar to'xtarlar deb qayd etiladi

Mil.av. II asrning ikkinchi yarmida, xitoy manbalarida ta'kidlanishicha, Sharqiy Turkiston hududlarida yashovchi yuechji qabilalari (aslida massagetlar) o'z qo'shnisi - xunlar tazyiqiga uchrab, ularning siquviga bardosh berolmay g'arb tomon siljiydilar. Yuechjilar Issiqko'l atrofida sak qabilalari bilan to'qnashib ularni janubi-g'arb tomonga suradilar. Biroq yuechjilar usun qabilalari zarbasiga uchrab, janubga siljib, mil. av. 130—yillarda So'g'diyona hududiga kirib keladilar. Yuechjilar, Xitoy tarixchisi Chjan Syan ta'kidlashicha, So'g'diyonadan Baq-triyaga yuradilar va Baqtriyadagi yunonlar hukmronligini ag'daradilar.

Eski Termizdan 120 chaqirim shimoli-sharqda (hozirgi Sho'rchi tumanida) joylashgan. Dalvarzintepadan topilgan salkam 36 kg oltin xazina, ko'hna shaxmat donalari, hunarmand va kulollar uyi, allaqanday ibodatxonalar,

dalvarzinliklar qabristoni - novus, 2 ta ajoyib budda inshooti bu shaharning bir vaqtlar Kushon saltanatining

dastlabki poytaxt shahri bo'lganidan dalolatdir. Dalvarzinda budda ibodatxonasi birinchi marta 1967-yilda topilgan. Yodgorlikdan

Xitoy manbalarida ta'kidlanganidek, yuechjilar beshta siyosiy xonadonga mansub edilar: Guyshuan (Kushon), Xyumi, Shuanmi, Xise, Dumi. Ularning har biri qariyb 100 yilcha alohida-alohida siyosiy kuch, hokimlik bo'lib, yagona hukmdorga bo'ysunmagan holda faoliyat yuritadilar. Yunon manbalarida esa bu qabilalar toxarlar deb qayd etiladi. Milodning I asrida Kushon qabilasi jabg'usi Kujula Kadfiz barcha yuechji (tozar) qabilalarini birlashtiradi va kushon podsholigi (Tozariston) ga asos soladi.

Kujula Kadfiz qo'shni hududlarga yurish uyushtirib So'g'diyona, Marg'iyona, Hindistonning shimoli-g'arbiy qismini zabt etadi. Shu tariqa, yirik davlat - Kushonlar saltanati tashkil topadi. Kujula Kadfiz keyinchalik Qobul va Qandahor hududlarini egallaydi. Bu davrda mam-lakat poytaxti. Dalvarzintepa (Surxondaryoning Sho'rchi tumanida) shahri bo'lgan.

Kadfiz 1 davrida zarb etilgan tangalarda «Kujula Kadfiz Yabg'u» degan yozuvlar uchraydi. Uning o'g'li Vima Kadfiz podsholigi davri ham muhim o'zgarishlar bilan bog'liq. Bu davrga kelib shimoliy Hindistonning bir qator muhim hududlari egallanadi. Vima Kadfiz mamlakatda pul islohoti o'tkazib, vazni 8 gr og'irlikdagi oltin tangalami zarb qildirib muomalaga chiqartiradi. Bu esa xalqaro savdoda Kushonlar davlati obro'sining ko'tarilishiga sabab bo'ladi. Xuddi shu vaqtda Rim imperiyasi bilan savdo-sotiq aloqalari kuchayadi. Kushonlar saltanatining kuchayishi Kanishka (78-123— yil) davriga to'g'ri keladi. Bu paytga kelib Hindistonning Peshovar, Panjob, Kashmir va boshqa markaziy hududlari, shuningdek, Farg'ona, Sharqiy Turkistonning ancha qismi uning davlati tarkibiga kirgan edi. Bu davrda mamlakat poytaxti ham Peshovarga ko'chirilgan. Kanishka mamlakat ichki hayotida muhim ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy o'zgarishlarni amalga oshirish barobarida tashqi siyosatda ham g'oyatda uddaburonlik bilan faoliyat yuritadi. Uning din sohasida o'tkazgan

islohoti muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Uning davrida diniy tenglik va bag'rikenglikka alohida e'tibor berilgan. Garchand bu vaqtda ma'bu-dalar ichida xudo Nana alohida ulug'lansa-da, biroq mamlakatning turli hududlarida mahalliy aholi oldindan e'tiqod qilib kelgan boshqa dinlar erkinligi va daxlsizligi saqlanib qoldi. Hatto zarb etilgan oltin va kumush tanga pullarda Budda xudosi bilan bir qatorda mahalliy xalqlar e'tiqod qo'yib kelgan xudolar - Anaxita, Mitra, Veretragna, Vaxsh va boshqalarning ham tasvirlari tushirilganligi bunga yorqin dalildir. Bu davrda zarb etilgan tangalar awalgidek yunon tilida emas, balki mahalliy kushon - baqtriy tilida chiqarilgani alohida e'tiborga loyiqdir. Bunday uzoqni ko'zlab oqilona yuritilgan siyosat Kushonlar davlatida turli aholi qavmlari, ijtimoiy guruhlar o'rtasida tinchlik, osoyishtalik va barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilgan. Biroq Kanishkadan so'ng hokimiyatga kelgan Vasishka, Xuvishka, Vasudevalar davriga kelib Kushonlar davlati bir qator obyektiv va subyektiv sabablar tufayli asta-sekin inqirozga uchray boshlagan. Ayniqsa, III asr o'rtalariga kelib qo'shni davlat - Parfiya o'rnida yangidan vujudga kelib, tobora kuchaya borgan Eron sosoniylari hukmdorlarining to'xtovsiz olib borgan urush harakatlari natijasida Kushon davlati ziflashib, hududlari kichrayib bordi.

Ayni paytda, 353—yilda So'g'diyonaga Yettisuv va Sharqiy Turkistondan o'z hukmdori Grumbat boshchiligida xioniylar nomli ko'chmanchi qabilalar bostirib kiradilar. Xioniylar Kushonlarga zarba berib, Sirdaryodan to Amudaryo havzasigacha bo'lgan hududlarda o'z hukmronligini o'rnatadilar. Baqtriyani Sosoniylar egalladi.

Shu tariqa, janubi-g'arbdan sosoniylar, shimoli-sharqdan xioniylar zarbasiga uchragan Kushonlar saltanati oxir-oqibatda halokatga uchradi.

Kushonlar sulolasi hukmronligi davri ko'hna tariximizda katta iz qoldirgan ekan, buni uning tarkibiga kirgan har bir hudud yoxud elatlar hayoti misolida yaqqol ko'rsa boiadi. Uning dastlabki poytaxti Dalvarzintepa (Surxondaryo), unga tutash Xolchayon (Denov), Zartepa, Fayoztepa, Qoratepa, Ayritom (Termiz atroflari) va bosh-qalar Kushonlarning eng rivoj topgan savdo-sotiq, hunarmandchilik sohalari

o'sgan gavjum shaharlari hisoblangan. O'lkamizda sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik madaniyati nihoyatda taraqqiy etgan, ko'plab sug'orish inshootlari barpo etilgan. Surxondaryo vohasida **Eski Angor, Zang, So'g'ddagi Darg'om kanallari** shular jumlasidandir. Vatanimiz hududida shaharsozlik, me'morchilik, haykaltaroshlik, kulolchilik singari hunarmandchilik turlari yuksak darajada taraqqiy etgan. Buni ko'hna Tuproqqal'a, Ayritom, Termiz, Axsikent shaharlari o'rnida olib borilgan tarixiy tadqiqotlar ham tasdiqlaydi. Ayni chog'da, Kushonlar davrida moddiy va ma'naviy madaniyat yonma-yon tarzda rivojlanib borgan, deb xulosa chiqarishga to'laasoslarbor.

Kushonlar davri madaniyatining muhim, katta yutuqlaridan biri shundaki, bunda turli qutb va mintaqada yashagan xalqlarning madaniyatlari o'zaro yaqinlashib, bir-birlarini to'ldirib, boyitib borgan. Bu esa ularning bir-birlari bilan turli-tuman sohalarda yaqindan hamkorlik, hamjihatlik qilishlariga keng yo'l ochgan, umumiy yuk-salishiga turtki bergan. Masalan, Hindistondan O'rta Osiyo hududiga Budda dinining kirib kelishi va yoyilishi, o'lkaning turli joylarida hashamatli Budda ibodatxonalarining barpo etilishi, budda haykallari va haykalchalarining yaratilishi - bular ulug' ajdodlarimiz ma'naviy hayotidagi jiddiy o'zgarishlardandir. Ularning timsolida Hind va O'rta Osiyo xalqlarini bir-birlariga ma'nan yaqinlashtirgan muhim omilni ko'rish mumkin. Termiz, Ayritom va boshqa joylardan topilgan buddizmga oid ashyoviy dalillar, budda ibodatxonalari namunalari, haykallar, ularning yuksak mahorat bilan yaratilganligi - bular Kushonlar davrida Vatanimiz hududida moddiy va ma'naviy mada-niyat rivoj topganligining yaqqol ifodasidir.

ADABIYOTLAR

1. *Islom Karimov. «Olloh qalbimizda yuragimizda».* T. «O'zbekiston», 1999.
2. *Islom Karimov. «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q».* T. «O'zbekiston», 1998.
3. *Islom Karimov. «Donishmand halqimizning mustahkam irodasiga ishonaman».* «Fidokor». 2000 yil 8 iyun.
4. *Karimov I. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda.* — T.: O'zbekiston, 1999.
5. *O'zbekiston XXI asrga intilmoqda.* — T.: O'zbekiston, 2000. - 352 b.
- Абу Райхон Беруний. «Танланган асарлар».* 1-жилд. Т. «Фан», 1968, 82-бем.
6. *Abu Rayhon Beruniy. «Tanlangan asarlar».* 1-jild. T., «Fan», 1958.
7. *Abu Rayhon Beruniy. «Tanlangan asarlar».* 2-jild. T. «Fan», 1965.
8. *Ibrohim Mo'minov. «O'zbekistondagi tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy tafakkur tarixidan lavhalar».* T. «Fan», 1998.
9. *R. Nosirov. «O'rta Osiyo xalqlari ijtimoiy-falsafiy tarixi bo'yicha maxsus kurs».* T. 1992.
10. *Omonulla Fayzullaev. «Muhammad al-Xorazmiy va uning ilmiy merosi».* T. «Fan», 1983.